això afegim que l'estàtua de Cornèlia deuria ser ben coneguda per al públic de Juvenal, de segur que en escoltar aquests versos deurien pensar amb un somriure murri en l'estàtua en qüestió. I és que, com explica a continuació el professor Mayer, Cornèlia és víctima d'una tradició difamatòria que té el seu punt culminant en Marcial (*cf.* 11, 104, 11-22, on la mare dels Grac surt malparada, situada al costat d'una Lais i oposada a la virtuosa Lucrècia). Arribats a aquest punt, i tenint en compte l'escenificació gairebé teatral de Juvenal en parlar de Cornèlia, el professor Mayer es pregunta si tot plegat no tindrà quelcom de mim. La influència en Juvenal —i especialment en la sàtira que ens ocupa, centrada en el tema del matrimoni— d'aquest gènere teatral tan esquiu i alhora tan recurrent ja ha estat demostrada anteriorment. Així, el professor Mayer amb tota probabilitat l'encerta quan proposa que Juvenal refà en aquesta passatge un seguit d'arguments mímics centrats en el personatge de Cornèlia.

En darrer lloc, l'última contribució que versa sobre epigrafia és «Sobre metodología epigráfica: la necesidad de 'patear' el terreno» de Juan Santos Yanguas, un recordatori de la necessitat de realitzar l'autòpsia de les inscripcions que hom vol estudiar, una tasca evident però sovint defugida. Així, el professor Santos posa de manifest la importància de veure personalment les inscripcions encara que hom s'hagi de desplaçar fins a indrets remots, i alerta contra el que podríem anomenar 'epigrafia de despatx', és a dir, l'estudi d'una inscripció sense haver-ne fet una anàlisi directa i sense examinar-ne, quan és possible fer-ho, l'emplaçament original. A fi d'il·lustrar aquesta veritat, Santos Yanguas ofereix dos exemples d'inscripcions mal interpretades que han estat recollides posteriorment per altres estudiosos sense comprovar-ne el text, i l'autòpsia de les quals revela clarament quina n'és la lectura correcta.

Com hom pot veure, els dos volums dedicats al professor Valcárcel són un recull de contribucions sobre els temes més variats i escrits per especialistes prestigiosos; en concret, els quatre dedicats a l'epigrafia són tots ells ben interessants per les novetats que aporten. A causa, doncs, de l'enorme diversitat temàtica de l'obra i de la qualitat dels col·laboradors, de segur que el lector hi trobarà articles de rellevància per al seu camp d'estudi i podrà, de passada, saber una mica més de les múltiples disciplines que conformen els estudis de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana.

Víctor González Galera

Juan Manuel Abascal, Géza Alföldy, *Inscripciones romanas de la provincia de Toledo (siglos I-III)* (Biblioteca Archaeologica Hispana 42), Madrid, Real Academia de la Historia, 2015, 368 pp., imatges en b/n. ISBN: 978-84-15069-65-2.

La publicació que ressenyem és el recull de les inscripcions romanes de la província de Toledo fruit de les expedicions del gran mestre de l'epigrafia romana, Géza Alföldy i el professor Juan Manuel Abascal, de la Universitat d'Alacant, pel territori de la Meseta castellana. Es tracta d'una obra pòstuma de l'historiador hongarès completada pel professor Abascal, que és el producte de molts anys i viatges per terres toledanes d'ambdós autors, amb la finalitat de trobar i documentar totes les inscripcions romanes de la regió datades d'entre els segles I-III, sense incloure els epígrafs cristians. El resultat és aquesta obra, que recull un total de 278 inscripcions.

A continuació de la presentació del llibre per l'Acadèmic Antiquari de la Real Academia de la Historia Martín Almagro-Gorbea i el record de l'enyorat professor Géza Alföldy, el professor Abascal comença l'obra amb una introducció sobre les característiques de la regió estudiada en època romana, amb una descripció dels municipis que la integraven i el seu *ager*, complementada amb mapes i fotografies del territori i una breu relació de la tradició epigràfica i historiogràfica de les ciutats més importants. Naturalment, les diferències entre les limitacions territorials romanes i les actuals tenen com a conseqüència que s'estudiïn juntes inscripcions provinents de províncies romanes diferents, la *Hispania Citerior* i la *Lusitania*, o que l'*ager* d'alguns municipis sobrepassin els límits provincials actuals: per exemple, s'estudien les inscripcions de *Toletum, Caesarobriga* i *Consabura*, però no les de *Titulcia*, que actualment pertany a la Comunitat de Madrid; en canvi, sí que s'hi recullen les inscripcions de les poblacions de l'antic *ager* de *Titulcia* que actualment es troben en la província de Toledo. Així, doncs, aquesta obra se cenyeix estrictament al propòsit de recollir únicament les inscripcions del que avui dia és la província de Toledo.

El catàleg conté 278 inscripcions romanes, que estan classificades alfabèticament segons la població d'origen. Quan és necessari, el professor Abascal ha incorporat una breu introducció sobre la població en qüestió. Els criteris de descripció de les inscripcions són els del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (*CIL*): cada epígraf està numerat, compta amb una descripció del suport epigràfic, amb les dimensions de l'objecte i de les lletres, notícies del seu descobriment i emplaçament actual, transcripció del text, bibliografia, aparat crític, comentari i datació. Totes les inscripcions estan acompanyades de fotografies —en cas que una inscripció no s'hagi conservat, hi trobem calcs, dibuixos o transcripcions antigues—; a més, en nombroses ocasions tenim la reproducció de les notes manuscrites del professor Alföldy sobre la inscripció en qüestió, la qual cosa encara afegeix més interès historiogràfic al volum. El fet que les fotografies segueixin immediatament la transcripció de l'epígraf, en facilita la consulta. Com és d'esperar, la majoria d'inscripcions són funeràries (algunes de ben peculiars, com les n. 50-51 de Hontanar gravades en una penya enorme i que il·lustren la portada de l'obra), tot i que també n'hi ha de votives i honorífiques, com la n. 228 de Toledo, dedicada a l'emperador Filip l'Àrab. Cal destacar també el nombre elevat de noms indígenes que les inscripcions ens aporten.

Tot seguit, després del catàleg d'inscripcions, en trobem un altre de textos falsos, interpolats o moderns, un conjunt de 23 inscripcions, seguint els mateixos criteris de descripció i comentari que hem esmentat abans. Un altre capítol descriu sis inscripcions *alienae* conservades a la província de Toledo, tot i que en aquest cas els autors únicament ens ofereixen la descripció de l'epígraf, el lloc de conservació i la bibliografia, sense donar ni transcripció ni comentari.

Finalment trobem quatre apèndixs redactats per diversos autors: el primer, de Fritz Mitthof, Theresia Pantzer i Chiara Cenati, analitza l'anomenada *Tabula Toletana*, una *tabula cerata* trobada a La Guardia: un cas excepcional, perquè és la primera trobada a la Península Ibèrica. Hi trobem una breu introducció sobre la seva troballa, una descripció física, transcripció, comentari textual i datació. El segon apèndix, dels arqueòlegs Alberto Moraleda, Sergio Sánchez, Sergio de la Llave i l'historiador Manuel Rico, tracta set nous epígrafs descoberts durant les excavacions arqueològiques realitzades a l'Alcazaba de Talavera de la Reina entre el 2007 i el 2011, més una altra inscripció ja coneguda i que ha tornat a la llum, i una ara anepigràfica trobada en el mateix indret.

En el tercer apèndix, Domingo Portela i el professor Abascal comenten un conjunt de 27 inscripcions inèdites de Talavera de la Reina, Toledo, Oropesa i Mazarambroz. En el quart, César Pacheco analitza una nova inscripció funerària apareguda també a Talavera de la Reina. La inclusió d'aquests textos en apèndixs i no dins del catàleg general es justifica pel caràcter excepcional de les peces, com en el cas de la *tabula cerata*, o pel fet que es tracta d'inscripcions inèdites.

Per últim, clouen el llibre uns índexs epigràfics d'enorme utilitat, en tant que les inscripcions apareixen classificades segons els noms personals que hi apareixen (dividits en *nomina gentilia*; *cognomina* i noms indígenes; i organitzacions suprafamiliars), procedència, mencions a l'exèrcit, a divinitats, a càrrecs públics, relacions familiars i socials, fórmules epigràfiques, condició social, etc. i una taula d'equivalències epigràfiques.

L'arranjament del material del llibre és excel·lent. Hem detectat alguns errors tipogràfics i imprecisions que en general no impedeixen la comprensió del text, tot i que en alguns casos poden ser origen de confusió, com en la introducció sobre les excavacions de la vil·la de Carranque (p. 76), en què s'esmenta un text musiu atribuït a l'*officina* de *Iulius Prudens*: el *cognomen* és gairebé il·legible i en conseqüència hom ha conjecturat diverses possibilitats, una de les quals és *Prudens*; en l'obra que ens ocupa, però, un error tipogràfic ha convertit *Prudens* en *Pudens*. D'altra banda, la inscripció número 33 és probablement un pes de teler i no un *pondus*; per precisar-ho caldrien, però, les mesures, que no apareixen en el volum. Tanmateix, aquesta mena d'errors són inevitables en una obra d'aquestes dimensions i característiques i no resten valor a la publicació, que, com hem dit anteriorment, és excel·lent, fruit d'un llarg esforç com correspon a un treball d'epigrafia de camp. Aquesta obra és ben segur el recull definitiu de les inscripcions romanes de la província, de consulta imprescindible per la qualitat de les seves descripcions, comentaris i fotografies, i també àgil gràcies als índexs utilíssims. En definitiva, com no podia ser en una obra dels professors Alföldy i Abascal, es tracta d'una obra exhaustiva i d'enorme valor per a l'epigrafia hispànica.

Víctor González Galera

Marie-Françoise Baslez (dir.), *Chrétiens persécuteurs. Destructions, exclusions, violences religieuses au VIe siècle* (col. Bibliothèque Histoire), Paris, Éditions Albin Michel, 2014, 460 pp. isbn: 9782226253767.

La historia del cristianismo siempre ha ido cogida de la mano de la historia política, económica, social, cultural e intelectual de Europa. Por lo tanto, obviar su historia supondría eliminar gran parte de la biografía de Europa y de la humanidad hasta nuestros días.

A lo largo de los siglos en Europa, y en todo el mundo, ha habido guerras y conflictos, se ha matado, torturado y eliminado personas y culturas enteras en nombre de Dios único y verdadero; cuyo culto era el profesado por la mayoría del poder político. Este libro que hoy reseñamos analiza a la perfección cómo el cristianismo pasó de ser una religión perseguida a una religión persecutora en el siglo iv; es decir, cómo cambiaron las tornas y el cristianismo pasó a ser la religión mayoritaria del mundo político y de la plebe, empezando así la persecución de las otras religiones que se habían convertido en minoritarias.